

ÁGNES ERŐSS

Geografia (przeciw)pomnika: rola przestrzeni i przestrzenności w miejscu pamięci

Wstęp

„Boskie zoo” z pomnikami¹, albo „ideologiczny Disneyland”². To tylko dwa spośród wielu podobnych określeń, jakie pojawiły w artykułach analizujących położony w centrum Budapesztu rozległy plac Wolności. Zacytowane tu metafory odnoszą się nie tyle do ilości i zagęszczenia znajdujących się tam monumentów i pomników, co do kontrowersyjnego zestawienia niektórych figur bądź faktów historycznych, jakie te figury symbolizują. Przykładem dobrze ilustrującym tę sytuację jest trójkąt placu utworzony przez trzy charakterystyczne punkty: posąg Ronalda Reagana, pomnik-obelisk żołnierzy radzieckich i mocno obwarowany gmach ambasady USA. Każdy z tych obiektów odwołuje się do zgoła innego rozdziału węgierskiej historii, ale ze względu na wzajemne usytuowanie pozostają one w ciągłym dialogu, przydając symbolice placu kolejne znaczenia.

Na przestrzeni ostatnich dwustu lat plac Wolności był wielokrotnie przedmiotem kampanii prowadzonych przez kolejne władze polityczne, których celem było zawłaszczenie przestrzeni symbolicznej (Boros L., 2019). Najnowsza kompozycja rzeźbiarska – pomnik Ofiar Okupacji Niemieckiej został zainstalowany na placu w 2014 roku na zlecenie węgierskiego rządu. Już w momencie

119

1 István Rév, historyk (CEU – Uniwersytet Środkowoeuropejski), wypowiedź na temat placu Wolności. Zob: M. Gessen, *Ronald Reagen and Other Hungarian Heroes*, *The New Yorker* [online] 2015, 21.07., <http://www.newyorker.com/news/news-desk/ronald-reagan-and-other-hungarian-heroes> [dostęp: 14 sierpnia 2015].

2 A. Földes, *Disneyland épült a Szabdság téren*, „Index” [online] 2014, 20.08., https://index.hu/belfold/2014/08/20/disneyland_epult_a_szabadsag_teren_vigye_ki_a_sajat_szobrat/ [dostęp: 23 sierpnia 2014].

upublicznienia projektu pomnik wywołał falę krytyki i protesty obywatelskie. Wkrótce po jego odsłonięciu protestujący utworzyli naprzeciwko własny (przeciw)pomnik. Czym wobec tego charakteryzują się obie konstrukcje? Czym się różnią? Jak pozycjonują się względem siebie i przestrzeni, w której się znajdują? Próbując odpowiedzieć na te pytania, przeanalizuję przypadek placu Wolności w kontekście takich kategorii jak przestrzeń i przestrzenność. Kluczowy jest tu dialog między pomnikiem i sąsiadującym z nim (przeciw)pomnikiem, wydaje się bowiem, że dopiero razem tworzą one właściwe miejsce pamięci, stanowiące szczególny element w otaczającym je krajobrazie pamięci.

Po krótkim wprowadzeniu, w którym analizuję pojęcie krajobrazu pamięci z perspektywy geograficznej, opisuję historię pomnika i (przeciw)pomnika na placu Wolności, w dalszej części zajmę się ikonografią miejsca pamięci i analizą zachodzących w nim relacji przestrzennych.

2. Perspektywa geograficzna w badaniach nad miejscami pamięci

W ostatnich latach geografia walnie przyczyniła się do rozwoju badań nad pomnikami i miejscami pamięci, a w szczególności nad złożonymi relacjami, jakie zachodzą między nimi a otaczającą przestrzenią. Według definicji Owena Dwiera i Dereka Aldermana (2008), pomniki i miejsca pamięci są zazwyczaj usytuowane w przestrzeni publicznej „nasyconej elementami kultury materialnej odwołującymi się do pamięci zbiorowej” (Dwyer O. J., Alderman D. H., 2008, s. 167). Rozwijając tę definicję, można powiedzieć, że nie tylko pomniki, ale również nazwy ulic, obiekty historyczne i parki to formy upamiętnienia, które składają się na nasz krajobraz pamięci.

Powszechnie uważa się, że pomniki upamiętniają wydarzenia i postacie historyczne. W rzeczywistości mówią więcej o teraźniejszości niż o przeszłości. W dyskusjach i decyzjach towarzyszących narodzinom i życiu pomników (planowanie, projekt, budowa, uroczystości okolicznościowe) ujawniają się aktualne preferencje społeczeństwa i walka sił, jaka toczy się o to, kto będzie miał wpływ na narrację historyczną i na kształt pamięci zbiorowej. W konsekwencji pomnik jako taki „ciągle się zmienia, ponieważ jego koncepcja, status, zasadność są przedmiotem renegocjacji zmierzających do wykorzystania przeszłości do teraźniejszych i przyszłych celów” (Nelson R. S., Olick M., 2003, s. 7). Stąd pomniki często stają się narzędziem w rękach władz, które chcą zawłaszczyć przestrzeń publiczną i wprowadzić do niej własną opowieść o historii, a tym samym legitymizować swoje prawo do rządzenia (Nora P., 1989; Hobsbawm E., 2015). Władze zdają sobie sprawę z symbolicznej siły pomników, toteż każda zmiana rządu wiąże się zazwyczaj z budową nowych monumentów (zob.: Light i in., 2002; Palonen E., 2008, Foote K. i in., 2000).

Równie ważne jak siła symboliczna pomników, będących czymś w rodzaju aktywatorów pamięci rozmieszczonych w przestrzeni publicznej, są ich atrybuty przestrzenne – to właśnie kontekst przestrzenny jest przedmiotem zainteresowania badaczy-geografów.

Lokalizacja pomników nie jest dziełem przypadku, odzwierciedla się w niej bowiem polityka upamiętniania: miejsce „może uwiarygodnić pomnik, podkreślić jego przekaz, zdeprecjonować go lub całkowicie wyciszyć” (Alderman D. H., Dwyer O. J., 2004, s. 55).

Ważne jest również to, że pomniki nadają znaczenie miejscom, w których są zlokalizowane, ale same również zyskują znaczenie dzięki lokalizacji (Alderman D. H., Dwyer O. J., 2004, s. 59). Majestatyczność niektórych pomników wynika z tego, że wzniesiono je tam, gdzie stało się coś ważnego (Azaryahu M., 1996). Pomniki pozbawione tego waloru muszą przyciągać publiczność w inny sposób – choćby atrakcyjnym położeniem (na przykład na wzniesieniu) lub wyjątkową formą estetyczną (Atkinson D., Cosgrove D., 1998).

Pomniki – w różnej formie i skali – obecne są w naszej cywilizacji od zawsze, niemniej jednak nowego impulsu do ich budowy dostarczyły narodziny nowoczesnego nacjonalizmu i powstanie państw narodowych. Obojętnie czy pomnik narodowy symbolizuje wielkość narodu, czy też jego tragiczne losy, zawsze stanowi wizualizację specyficznej narracji na temat przeszłości: przedstawia hegemoniczną wizję historii i wycisza alternatywne głosy. Dlatego też pomniki i miejsca pamięci można postrzegać jako „scenę, na której aktorzy społeczni negocjują prawo do decydowania o tym, co jest godne upamiętnienia i jaką wersję przeszłości będzie oglądała publiczność” (Dwyer O. J., Alderman D. H., 2008, s. 173).

W znacznej mierze „kontrowersje wokół pomników dotyczą upamiętnianych wydarzeń lub artystycznej formy danego pomnika” (Azaryahu M., 1996, s. 131). O ile w XIX wieku chętnie przedstawiano narodowych bohaterów pod postacią heroicznym figur, to w wieku XX nastąpił zasadniczy zwrot jeśli chodzi o projekty i estetykę pomników. Wielu artystów uznało, że tradycyjne pomniki „jedynie zastępują pamięć” (w tym sensie, że zdejmują z nas obowiązek pamiętania), redukując zwiedzających do roli widzów, zamiast pobudzać ich do refleksji nad tym, co upamiętnione. Pogląd ten przyczynił się do rozpowszechnienia formy kontrapomnika/kontrmiejsca pamięci, które można rozumieć jako „przestrzeń pamięci podważającą podstawowe założenia pomnika” (Young J. E., 2000, s. 96). Wiele współczesnych pomników narodowych ma obecnie nietradycyjną, abstrakcyjną formę, wydaje się bowiem, że antymonumentalizm najlepiej wyraża sprzeciw wobec tradycyjnie pojmowanej idei narodu (Ware S-A., 2008) i „ukazuje narodowościową ambiwalencję i niepewność postmodernistycznego świata końca XX wieku” (Young J. E., 2000, s. 93). W literaturze artystycznej i naukowej tego typu realizacje określa się jako antypomnik, kontrapomnik, pomnik nietradycyjny lub niepomnik. Warto odnieść się tu do klasyfikacji zaproponowanej przez Stevensa, Franka i Fazakerley’ego (2012), którzy wyróżniają dwie najważniejsze cechy takich obiektów. I tak pomnik/miejsce pamięci może przyjąć niemonumentalną formę, żeby „wyrazić treści i znaczenia, których tradycyjny pomnik nie reprezentuje”. Jednocześnie pomnik/miejsce pamięci może nawiązać dialog z istniejącym już pomnikiem, podejmując krytykę jego „celu i formy w sposób

wyraźny i bezpośredni” (Stevens Q. i in., 2012, s. 952). Autorzy wskazują również na znaczenie przestrzeni, jaką zajmuje pomnik podejmujący dialog, albowiem „[...] powstaje on często w opozycji do istniejącego już wcześniej pomnika, w jego bezpośrednim sąsiedztwie, by podważyć wyrażane przezeń wartości” (Stevens Q. i in., 2012, s. 962). W odróżnieniu od tradycyjnych pomników, kontrpomnik nie przynosi prostych, jednoznacznych odpowiedzi. W zamian zaprasza oglądających, by aktywnie uczestniczyli w jego odbiorze, używając wszystkich pięciu zmysłów; by dali się ponieść emocjom i szukali własnych interpretacji (Young J.E., 2000, s. 120–139).

Reasumując, głównym celem kontrpomnika/kontrmiejsca pamięci jest odrzucenie bądź reinterpretacja oryginalnego pomnika poprzez zastosowanie niekonwencjonalnej formy, zaproszenie widzów do zmysłowego odkrywania znaczeń i tworzenia własnych interpretacji na temat upamiętnianych postaci i miejsc.

3. Historia miejsca pamięci

Plac Wolności reklamuje się jako jedno z tych „miejsz, których nie można ominąć, będąc w Budapeszcie”³. Reprezentacyjna zabudowa i ciekawa historia placu nadają mu symboliczne znaczenie. Jako taki stał się przedmiotem zainteresowania partii Fidesz, dla której polityka symboliczna była zawsze kwestią zasadniczą⁴. W tym kontekście ufundowanie pomnika Ofiar Okupacji Niemieckiej na Węgrzech można uznać za próbę zawłaszczenia wizualnej przestrzeni placu. Pomnik powstał na mocy dekretu wydanego przez rząd 31 grudnia 2013 roku⁵. Ponieważ przedsięwzięcie uznano za rzecz szczególnej wagi, pomnik powstał w błyskawicznym tempie: minister osobiście wskazał artystę, zaś koncepcja monumentu została opracowana i zatwierdzona w ciągu dwóch tygodni.

Wkrótce po upublicznieniu projektu, na Węgrzech i poza granicami kraju pojawiły się liczne protesty. Krytyce poddano nie tylko lokalizację pomnika i jego formę, ale także jednostronną narrację. Według protestujących pomnik ku czci ofiar okupacji niemieckiej, w istocie relatywizuje kwestię odpowiedzialności ówczesnego węgierskiego rządu i sił zbrojnych za Holocaust, choć wiadomo, że miały one swój udział w deportacjach Żydów do obozów zagłady w maju 1944 roku. Historycy przypominają również o tysiącach wywiezionych do pracy przymusowej na rozkaz władz węgierskich na długo przed okupacją kraju przez nazistów (Ungváry K., 2014, Pethő T., 2014).

Protestujący, których celem było wstrzymanie budowy pomnika byli oburzeni, że nie odbyła się żadna publiczna dyskusja na jego temat. W dniu 23 marca setki ludzi zgromadziły się na placu Wolności, w miejscu budowy, by wziąć udział w spontanicznej akcji nazwanej *Living memorial – my history* [Żywy pomnik – moja historia]. Wśród organizatorów akcji byli artyści, filozofowie, socjologowie,

3 <https://free-budapest-tours.com/the-history-and-stories-of-budapests-liberty-square/>

4 Na przykład po 2010 roku masowo zmieniano nazwy ulic, zrekonstruowano też plac Kossutha w centrum Budapesztu (Palonen E., 2012, 2018).

5 2056/2013, XII 31. Dekret rządowy. „Magyar Közlöny” 2013/225, 31.12.2013.

1. Pomnik, (przeciw)pomnik i fontanna,
fot. autorki, październik 2019

2. Pomnik ulokowany między dwiema ulicami,
fot. autorki, lipiec 2014

3. Interaktywna fontanna cieszy się dużą popularnością. Oficjalny pomnik służy głównie jako tło do wykonywanych tu zdjęć i selfie, fot. autorki, październik 2019

123

4. (Przeciw)pomnik utworzony z rzeczy osobistych, zdjęć, kamieni, tekstów, fot. autorki, październik 2019

5. Trudno dostępny pomnik jest przeciwieństwem otwartego, przyciągającego uwagę (przeciw)pomnika, fot. autorki, lipiec 2014

124

6. Goście oglądający (przeciw)pomnik, fot. autorki, 2016

7. Akcja zorganizowana przez pomnikiem przez Freedom Theatre, fot. autorki, styczeń 2016

kuratorzy, aktywiści. Na ich prośbę uczestnicy przynieśli ze sobą rzeczy osobiste, które jako „własne, uświęcone symbole – na znak pokuty i wybaczenia – złożyli na niechcianym i niepotrzebnym nagrobku naszej historii”⁶. Przyniesione przedmioty stały się zaczątkiem (przeciw)pomnika, nazwanego później „Żywym Pomnikiem”.

Wprawdzie początkowo premier Viktor Orbán zawiesił budowę i wydawał się otwarty na dialog z różnymi organizacjami, jednak już 8 kwietnia 2014 roku, dwa dni po wyborach parlamentarnych – wygranych przez partię Fidesz, której Orbán jest liderem – prace nad pomnikiem zostały wznowione (Fehér M., 2014) i zakończone wieczorem 20 lipca 2014 roku (Nolan D., 2014). Przez prawie cztery miesiące, każdego dnia protestujący czuwali nad zebranymi przedmiotami – trzeba bowiem pamiętać, że miejsce musiało być codziennie rano oczyszczone przed przyjściem robotników. Wieczorem przedmioty rozkładano z powrotem, dokładano nowe i organizowano różnego rodzaju wydarzenia kulturalne.

Co ciekawe, nigdy nie odbyło się oficjalne otwarcie pomnika, nie zorganizowano też przy nim żadnej ważnej uroczystości. Zupełnie inaczej wygląda sytuacja (przeciw)pomnika, który od 20 lipca 2014 roku pozostaje nieprzerwanie – choć w zmieniającej się formie – istotnym elementem budapeszteńskiego krajobrazu pamięci, a jego znaczenie umacnia się dzięki różnego rodzaju akcjom i stałej obecności aktywistów oraz zwiedzających (fot. 1).

4. Ikonografia i analiza przestrzenna miejsca pamięci

Znalezienie właściwego miejsca dla pomnika narodowego było nie lada wyzwaniem, ponieważ plac Wolności był już gęsto obsadzony innymi pomnikami. Oficjalny pomnik (zaprojektowany tak, by oglądać go tylko z jednej perspektywy – od południa) zajmuje południową część placu, wciśnięty między wjazd do podziemnego garażu i wąską, jednokierunkową ulicę (fot. 2). Niefortunna lokalizacja zniechęca potencjalnych widzów, którzy chcieliby obejrzeć z bliska całą kompozycję, obserwowanie z dystansu niewiele zmienia, ponieważ widok przesłania stojąca nieopodal interaktywna fontanna. Cieszy się ona wielką popularnością, szczególnie w gorące, letnie dni, i skutecznie odwraca uwagę widzów od pomnika [fot. 3]. Lokalizacja monumentu, jak widać, nie wpływa korzystnie na jego odbiór. Pomnik, którego autorem jest Péter Párkányi Raab⁷, składa się z figur, które łatwo zidentyfikować: orzeł symbolizuje nazistowskie Niemcy, zaś anioł to personifikacja Węgier (fot. 3). Figurom towarzyszą inskrypcje, jedna z nich aż w czterech językach (węgierskim, angielskim, niemieckim i hebrajskim). Podobna dydaktyka w sztuce publicznej należy dziś do przeszłości: rzeźby i pomniki powstające od lat 70. i 80. XX wieku mają najczęściej formę niefiguratywną (Young J. E., 2000). Co więcej, w sztuce komemoratywnej ostatnich lat przeważa idea bycia „bliżej

6 http://www.silenteroes.eu/attachments/02/04_01/LivingMemorial_PRESS.pdf

7 Inne prace Raaba znajdują się w rejonie Teatru Narodowego, jednej z największych symbolicznych budowli powstałych w czasie pierwszych rządów Fideszu w latach 1998–2002 (Palonen E., 2013, s. 547).

ludzi”, czego przykładem jest pomnik Ronalda Reagana w północnej części placu. Złożony z codziennych przedmiotów, dokumentów, kamieni, kwiatów i świec (przeciw)pomnik zajmuje wąski pas chodnika, naprzeciwko oficjalnego pomnika. Jego kompozycja ewoluuje w miarę jak zmieniają się gromadzone tam przedmioty, pamiątki osobiste, zdjęcia rodzinne, spisane odręcznie wspomnienia, nakazy eksmisji, kamienie (na niektórych widnieje data i miejsce, z którego dana osoba lub rodzina została wywieziona do obozu zagłady) (fot. 4). Są tam również laminowane kartki z objaśnieniami w różnych językach dla tych, którzy nie znają węgierskiego.

Usytuowanie (przeciw)pomnika ma zasadnicze znaczenie – każdy, kto chce zobaczyć oficjalny pomnik, musi przejść obok (przeciw)pomnika (fot. 5).

W przeciwieństwie do trudno dostępnego pomnika, (przeciw)pomnik rozpościera się wzdłuż chodnika. Łatwo do niego podejść, dotknąć, działa na nasze zmysły. Gdy zwiedzający chcą przeczytać teksty, muszą się pochylić, czasem przykłąknąć, co ułatwia kontakt fizyczny i sprawia, że widz angażuje się emocjonalnie (Stevens Q., Ristic M., 2015) (fot. 6).

W przeciwieństwie do oficjalnego pomnika, który robi wrażenie opuszczonego, (przeciw)pomnik tętni życiem – dzięki działalności aktywistów. Przychodzą tu, by rozmawiać ze zwiedzającymi o pomniku, o historii widzianej ich oczyma. Rutynowe czynności jak podlewanie kwiatów czy zapalanie świec można postrzeżać jako działania podtrzymujące pomnik przy życiu. To codzienne rytuały, które nieuchronnie prowadzą do instytucjonalizacji nieoficjalnego miejsca pamięci, jakim jest Żywy Pomnik (Azaryahu M. 1996, s. 507).

Gdy protestujący zaczęli łączyć się w grupy aktywistów, nastąpiła swoista instytucjonalizacja protestu. Jedną z takich grup o nazwie Living Memorial – My history organizuje publiczne dyskusje na temat historii, pamięci zbiorowej i zasad demokracji. Z kolei Freedom Stage opiekuje się pomnikiem, informuje zwiedzających i turystów, aranżuje wydarzenia kulturalne i upamiętniające. (Hegyí D., 2015, s. 87). Obywatele, którzy początkowo gromadzili się, by oprotestować oficjalny pomnik przerodziли się w aktywistów. Wiele wydarzeń, w których biorą udział (o charakterze politycznym i humanitarnym) odbywa się zazwyczaj w niedalekiej odległości od placu Wolności, stąd (przeciw)pomnik stał się miejscem (antyrządowych) protestów rozgrywających się zarówno w fizycznej przestrzeni miasta, jak i w niematerialnej sferze polityki (fot. 7).

5. Uwagi końcowe

Niniejszy artykuł to studium przypadku pomnika i sąsiadującego z nim (przeciw)-pomnika zlokalizowanych w centrum Budapesztu, stolicy Węgier. Bazując na literaturze z zakresu geografii, przeanalizowałam przestrzenne uwarunkowania miejsca pamięci, ze szczególnym uwzględnieniem relacji między pomnikiem i (przeciw) pomnikiem, a także rolę obu obiektów w kreowaniu otaczającej je przestrzeni.

Pomnik zaprojektowany w 2014 roku można uznać za próbę zaanektowania przez rząd przestrzeni placu Wolności mającej wartość symboliczną. Epatujący

dydaktyką pomnik ulokowany jest niefortunnie na małym skrawku chodnika, toteż zwiedzającym trudno się do niego zbliżyć. Jego lokalizacja w przypadku większych uroczystości byłaby nader kłopotliwa, jak dotąd jednak nie miała tu miejsca żadna oficjalna uroczystość.

Naprzeciwko pomnika, na wąskim pasie chodnika rozpościera się (przeciw)-pomnik, będący pod względem estetycznym i narracyjnym całkowitym przeciwieństwem oficjalnego pomnika. Podczas gdy ufundowany przez rząd monument wydaje się być zaniedbywany przez samego fundatora, (przeciw)pomnik tętni życiem, skutecznie przyciągając uwagę zwiedzających i aktywistów.

Co ważne, (przeciw)pomnik przekształcił się w miejsce protestów obywatelskich. Jest nie tylko miejscem spotkań, ale przede wszystkim sceną, na której aktorzy społeczni spotykają się, „by dyskutować o prawie do decydowania o tym, co powinniśmy upamiętniać i jaka wersja przeszłości ma zostać upubliczniona” (Dwyer O. J., Alderman D. H., 2008, s. 173).

(Przeciw)pomnik – niczym respirator – podtrzymuje oficjalny pomnik przy życiu. Jako świadectwo ofiar ucieleśnia wszystko, czego zabrakło oficjalnemu pomnikowi: jest otwarty, namacalny, żywy i zmienia się z każdym dniem. Ten typ pomnika tak zdefiniowali Nelson i Olin: „Pomnik ważny dla społeczności łączy wspólne wspomnienia i aspiracje, staje się mechanizmem projektującym nasze indywidualne wartości i pragnienia.” (Nelson R. S., Olick M., 2003, s. 6). W przypadku placu Wolności, to z pewnością (przeciw)pomnik jest tym, który nosi cechy pomnika ważnego społecznie. Na koniec warto jeszcze zwrócić uwagę na paradoksalną relację między oboma pomnikami: wprawdzie aktywiści byli przeciwni powstaniu oficjalnego pomnika, ale to właśnie fakt, że go zbudowano jest jedynym uzasadnieniem istnienia (przeciw)pomnika.

Bibliografia:

- Alderman D. H., Dwyer O. J., 2004: *Putting Memory in its Place: The Politics of Commemoration in the American South*. w: *WorldMinds. Geographical Perspectives on 100 Problems*, red. D. G. Janelle, B. Warf, K. Hansen, Dordrecht 2004, Springer, s. 55–60.
- Atkinson D., Cosgrove D., 1998: *Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II. Monument in Rome, 1870–1945*, „Annals of the Association of American Geographers” 1998, vol. 88, no. 1, s. 28–49.
- Azaryahu M., 1996: *The Spontaneous Formation of Memorial Space. The Case of Kikar Rabin, Tel Aviv*, „Area” 1996, vol. 28, no. 4, s. 501–513.
- Boros L., 2019: *Társadalmi konfliktusok a köztéren – a budapesti Szabadság tér példája*, „Településföldrajzi Tanulmányok” 2019, évf. 8 sz. 1, s. 91–109.
- Dwyer O. J., Alderman D. H., 2008, *Memorial landscapes: analytic questions and metaphors*, „GeoJournal” 2008, vol. 73, no. 3, s. 165–178.
- Fehér M., 2014: *US Urges Dialogue on Hungary's Controversial Nazi Occupation Monument*, 12.04.2014, [online] <http://blogs.wsj.com/emergingurope/2014/04/22/us-urges-dialogue-on-hungarys-controversial-nazi-occupation-monument/> [dostęp: 10 sierpnia 2014].
- Footo K., Tóth A., Árvay A., 2000: *Hungary after 1989: Inscribing a new past on place*, „The Geographical Review” 2000, vol. 90, no. 3, s. 301–334.
- Földes A., 2014: *Disneyland épült a Szabadság téren /Disneyland was built in the Liberty Square*, „Index” [online] 2014, 20.08., https://index.hu/belfold/2014/08/20/disneyland_epult_a_szabadsag_teren_vigye_ki_a_sajat_szobrat/ [dostęp: 23 sierpnia 2014].
- Gessen M., 2015: *Ronald Reagan and Other Hungarian Heroes*, „The New Yorker” [online] 2015, 21.07., <http://www.newyorker.com/news/news-desk/ronald-reagan-and-other-hungarian-heroes> [dostęp: 14 sierpnia 2015].

- Hegyí D., 2015: *Turning a non-place into a place: An interview by Dóra Hegyí with members of the Living Memorial*, w: *War of memories. A guide to Hungarian memory politics*, red. D. Hegyí, Zs. László, Zs. Leposa, Budapest 2015, Tranzit.hu, s. 79–104.
- Hobsbawm E., 2015: *Introduction: Inventing traditions*, w: *The Invention of Tradition*, red. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge 2015, Cambridge University Press, s. 1–14.
- Light D., Nicolae I., Suditu B., 2002: *Toponymy and the Communist City: Street name in Bucharest, 1948–1965*, „*GeoJournal*” 2002, vol. 56, no. 2, s. 135–144.
- Nelson R. S., Olick M., 2003: *Introduction, w: Monuments and memory, made and unmade*, red. R. S. Nelson, M. Olick, Chicago and London 2003, The University of Chicago Press, s. 1–10.
- Nolan D., 2014: *German occupation memorial completed under cover of darkness*, „*The Budapest Beacon*” [online] 2014, 21.07., <http://budapestbeacon.com/public-policy/german-occupation-memorial-completed-under-cover-of-darkness/> [dostęp: 10 sierpnia 2014].
- Nora P., 1989: *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, „*Representations*” Spring 1989, vol. 26, s. 7–24.
- Palonen E., 2018: *Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary*, „*Journal of Contemporary European Studies*” [online] 2018, vol. 26, no. 3, DOI: 10.1080/14782804.2018.1498776.
- Palonen E., 2013: *Millennial politics of architecture: myths and nationhood in Budapest*, „*Nationalities Papers*” 2013, vol. 41, no. 4, s. 536–551.
- Palonen E., 2012: *Transition to Crisis in Hungary: Whistle-Blowing on the Naked Emperor*, „*Politics&Policy*” 2012, vol. 40, no. 5, s. 930–957.
- Palonen E., 2008: *The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration*, „*GeoJournal*” 2008, vol. 73, no. 3, s. 219–230.
- Pethő T., 2014: *Catharsis warded off Controversy over monument of victims of Hungary's German occupation and House of Fates*, [online] publikacja: 29.01.2014, http://www.budapesttelegraph.com/news/627/catharsis_warded_off_controversy_over_monument_of_victims_of_hungary's_german_occupation_and_house_of_fates [dostęp: 10 sierpnia 2014].
- Stevens Q., Franc K. A., Fazakerley R., 2012: *Counter-monuments: the anti-monumental and the dialogic*, „*The Journal of Architecture*” 2012, vol. 17, no. 6, s. 951–972.
- Stevens Q., Ristic M., 2015: *Memories Come to the Surface: Pavement Memorials in Urban Public Spaces*, „*Journal of Urban Design*” 2015, vol. 20, no. 2, s. 273–290.
- Young J. E., 2000: *At memory's edge*, New Haven–London 2000, Yale University Press.
- Ungváry K., 2014: *Az eleven borzalom*, [online] publikacja: 21.01.2014, http://hvg.hu/velemeny/20140121_Az_eleven_borzalom [dostęp: 10 sierpnia 2014].
- Ware S.-A., 2008: *Anti-Memorials and the Art of Forgetting: Critical Reflections on a Memorial Design Practice*. „*Public History Review*” 2008, no. 1, s. 61–76.

Inne źródła

The History and Stories of Budapest's Liberty Square [online] <https://free-budapest-tours.com/the-history-and-stories-of-budapests-liberty-square/>

ÁGNES ERŐSS

The Geography of a (Counter) Memorial: Exploring the Role of Space and Spatiality in a Memorial Site

Introduction

“God’s zoo” of monuments,¹ or the “Disneyland of ideologies”.² These are just two tags one might come across in articles analysing the centrally located, scenic Liberty Square in Budapest. The metaphors do not merely refer to the number and density of monuments and memorials in the square, but try to grasp the controversial relationship between some of the figures (or historical events) these artefacts symbolise. An illustrative example is the triangle formed by a statue of Ronald Reagan, a memorial to Soviet soldiers and the heavily fortified US Embassy. Whereas these monuments and memorials address certain chapters of history, due to their spatial position they are in constant dialogue with one another, further enriching the multi-layered meanings of the square.

Liberty Square has been subjected to a series of symbolic space appropriation campaigns executed by consecutive political powers in the last two hundred years (Boros, L.; 2019). The latest composition was added in 2014. The memorial dedicated to “Victims of the German Occupation” during the Second World War in Hungary was commissioned by the government. From

329

-
- 1 István Rév, historian (CEU) referred to the Liberty Sq. this way. See: Gessen, M. (2015): ‘Ronald Reagan and Other Hungarian Heroes’, *The New Yorker*, 21.07.2015, <http://www.newyorker.com/news/news-desk/ronald-reagan-and-other-hungarian-heroes> (accessed 14 August 2015).
 - 2 A. Földes, ‘Disneyland épült a Szabdság téren/ Disneyland was built in the Liberty Square’, *Index*, 20.08.2014, https://index.hu/belfold/2014/08/20/disneyland_epult_a_szabadsag_teren_vigye_ki_a_sajat_szobrat/ (accessed 23 August 2014).

the moment the plans were released it induced criticism and provoked protest. Originally for a flash-mob, protesters assembled a counter-memorial. What are the most important features of the memorial and the counter-memorial? How do they relate to each other and to their surrounding? When offering possible responses to these questions, this article intends to focus on the analysis of space and spatiality in this memorial site. I highlight the dialogue between the memorial and the adjacent counter-memorial, arguing that the two together form a memorial site and constitute a particular element of the memorial landscape.

After a brief introduction to the geographical approaches of analysing memorial landscape, I draft the history of the memorial and the counter-memorial in Liberty Square. This is followed by an investigation of the memorial site's iconography, and the analysis of its spatial relations.

2. Geographical approaches to the study of memorial sites

In the last few decades, geography contributed to the analysis of monuments by interpreting the multilevel relationship and mutually creative relation between memorials, monuments and space. According to the definition of Owen Dwyer and Derek Alderman (2008), memorials are typically placed in public space, and "include a host of material culture elements associated with collective memory." (Dwyer, O., Alderman, D.; 2008: p. 167). Under this broad understanding statues, street names, historical landmarks or parks are all considered to be memorials, and together they constitute the memorial landscape.

In broad terms, memorials aim to remind us of certain events or figures. In fact, they might tell us more about the present than the past. The decisions and debates that accompany the birth and life cycle of a memorial (planning, design, construction, ceremonies) can be understood as a diagnosis of the actual society's preferences, and / or the power struggles around interpretations of the past and collective memory. Consequently, a memorial or monument "changes constantly, as it renegotiates ideals, status and entitlement, designing the past to affect the present and future." (Nelson, R.S., Olick, M.; 2003: p. 7). Thus the construction of memorials are frequently applied tools of power to occupy public space in order to inscribe its specific narrative about the past, in many cases justifying its authority in the present (Nora, P.; 1989; Hobsbawm, E.; 2015). This inherent symbolic power of a memorial explains why regime changes are usually followed by the construction of new memorials (See: Light *et al.* 2002; Palonen, P.; 2008; Foote, K. *et al.*; 2000).

The power of memorials as mnemonics placed in public space implies that their spatial attributes are equally significant, and it is precisely the spatial context that is in the foreground of the geographers' interest.

A location of a memorial is not incidental, but reflects and also shapes the process and politics of memorialisation, it "may confirm, erode, contradict, or render mute the intended meanings of the memorial's procedures." (Alderman, D., Dwyer, O.J.; 2004: p. 55)

Importantly, memorials give meaning and draw meaning from their location (Alderman, D., Dwyer, O.J.; 2004: p. 59). The pathos of some memorials are further empowered by the fact that they are installed where the event took place (Azaryahu, M.; 1996). Others – deprived of such a direct reference – must impress visitors, for instance, by their spatial position (elevated, accessible by stairs) or by their aesthetic (Atkinson, D., Cosgrove, D.; 1998).

However – in different forms and sizes – memorials have been ever-present in human civilisation, the birth of modern nationalism and the formation of nation states gave a novel impetus to the construction of memorials. Whether symbolising the magnificence of the nation or tragic events, national memorials visualise one specific narrative of the past, communicating a hegemonic reading of history, while silencing other alternatives. Hence memorial sites can also be understood and analysed as an arena. In this respect, “memorials are places for social actors and groups to debate and negotiate the right to decide what is commemorated and what version of the past will be made visible to the public” (Dwyer, O., Alderman, D.; 2008: p. 173).

Notably, “Controversies about monuments pertain to their commemorative theme and/or artistic design” (Azaryahu, M.; 1996: p. 131). While in the 19th century heroic, figurative statues were preferred for celebrating national ideas and icons, the late 20th century witnessed a major turn in the artistic comprehension and design of memorials. More and more artists found that traditional memorials “may only displace memory”, reducing visitors to simple spectators instead of enhancing the memory of individuals and society. This notion induced a proliferation of counter-monuments and counter-memorials, which can be understood as “memorial spaces conceived to challenge the very premise of the monument” (Young, J. E.; 2000: p. 96). The abstract aesthetics and non-traditional visualisations can be traced in national memorials as well, where the anti-monumental design (Ware, S.-A.; 2008) is perceived more appropriate to challenge the traditional ideas of nation, and “mark the national ambivalence and uncertainty of late twentieth-century postmodernism” (Young, J. E.; 2000: p. 93).

In art and scholarly literature different terms are applied: anti, counter, non-traditional or non-monument. Hereafter we refer to the classification proposed by Stevens, Frank and Fazakerley (2012). They differentiate between two major categories. A monument / memorial can adopt anti-monumental design which aims “to express subjects and meanings not represented in traditional monument” in any of five respects: subject, form, site, visitor experience and meaning. On the other hand, a monument/memorial can carry a dialogic message when it “critiques the purpose and the design of a specific, existing monument, in an explicit, contrary and proximate way” (Stevens, Q. *et al.*; 2012: p. 952). They further point to the significance of the spatial position of a dialogic monument as it is often “(...) intentionally juxtaposed to another, pre-existing monument located nearby and that critically questions the values the pre-existing monument expresses” (Stevens, Q. *et al.*; 2012: p. 962). In contrast to traditional

monuments, a counter-memorial offers no clear and simple answers. Rather it invites visitors to actively engage with the monument using all five senses, and be driven by these sensorial and affective experiences to find their own personal interpretations (Young, J. E.; 2000: pp. 120–139).

To conclude, the major purpose of a counter-monument/counter-memorial is to reject or renegotiate the original monument/memorial by applying unconventional design, inviting visitors to use their senses to discover meanings and create their individual interpretation of commemorated events or persons.

3. The history of the memorial site

Liberty Square is advertised as “one of the must-see destinations when you visit Budapest” due to the mix of scenery and history³ that makes it symbolically valuable. For the Fidesz party symbolic politics has been important.⁴ The memorial dedicated to the Victims of the German Occupation in Hungary might be thus translated as an attempt to gain visibility in Liberty Square. The construction of the memorial was ordered by a government decree, issued on 31st December 2013.⁵ Since the project was declared an issue of particular importance, the implementation was sped up: an artist was directly appointed by a minister, and the concept plan of the memorial was presented and accepted within two weeks.

Shortly after the plan was published it provoked protest in Hungary and beyond its borders. Beside the location and aesthetic, the narrative of the memorial induced fierce criticism. The memorial was supposed to commemorate all victims of the German occupation. However – according to the objections – it relativized the responsibility of the Hungarian government and the armed forces of the time in the Holocaust, in spite of the fact that they were actively assisting in the deportations from March 1944. Historians also drew attention to the fact that thousands were transported to do forced labour years before the Nazi occupation of the country, and that this was ordered by Hungarian authorities (Ungváry, K.; 2014; Pethő, T.; 2014).

Protesters, whose goal was to prevent the construction of the official memorial, resented the lack of professional and public discussion about the memorial. Thus on 23rd March hundreds gathered around the construction site in Liberty Square to participate in a flashmob, entitled “Living memorial-my history”. The flashmob was organised by artists, philosophers, sociologists, curators and civic activists, who asked participants to bring personal items “and place their own sacred symbols – a symbol of willingness to repent and to forgive – onto this unsought gravestone of our history”.⁶ These objects composed the base of the counter-memorial, later called the Living Memorial.

3 <https://free-budapest-tours.com/the-history-and-stories-of-budapests-liberty-square/>

4 For instance a new wave of street renaming was commenced after 2010, but the reconstruction of the Kossuth square, the political centre, must also be mentioned (Palonen, E.; 2012, 2018).

5 2056/2013, XII.31. Government decree. *Magyar Közlöny* / Hungarian Bulletin. 2013/225. 31.12.2013.

6 http://www.silenteroes.eu/attachments/02/04_01/LivingMemorial_PRESS.pdf

1. The memorial, the counter-memorial and the fountain, author's photo, October 2019

2. The spatial position of the memorial, squeezed in between roads, author's photo, July, 2014

3. The interactive fountain is popular with visitors. It seems that the memorial serves a background to the photos and selfies, author's photo, October, 2019

4. The counter-monument compiled from personal relics, photos, stones, texts, author's photo, October 2019

5. The inaccessible memorial in contrast to the engaging counter-memorial, author's photo, July 2014

334

6. Visitors studying the counter-memorial, author's photo, 2016

7. A public event organised by the Freedom Theatre in the memorial site, author's photo, January 2016

Prime Minister Viktor Orbán suspended the construction and seemed open to engage in talk with the different organisations. However, two days after the parliamentary elections on 8th April 2014 (won by the Fidesz party, led by Mr. Viktor Orbán), the construction was relaunched (Fehér, M.; 2014) and was finalised by the evening of 20th July (Nolan, D.; 2014). During those four months, protesters showed up every day to look after and – since the site needed to be cleared every morning when the builders arrived – reassemble the items of the ever-growing counter-memorial and assist in the pop-up cultural events.

Notably, the monument has never been officially inaugurated and it has never been used in any state ceremony or commemorative event. In contrast, since 20th July 2014 the counter-memorial has remained – in an ever changing form – a fixed element in the memorial landscape, its meaning strengthened by the various activities and the regular presence of activists and visitors (photo 1).

4. Iconography and the spatial analysis of the memorial site

To find a proper spot for a new national memorial was quite a challenge as the square was already densely occupied with other monuments. The memorial (designed to only face one direction, the south) is placed on the south side of Liberty Square, squeezed in between the service road of an underground garage and a narrow road with constant one-way car traffic (photo 2). The unfortunate position impedes potential visitors who wish to approach the composition, while observing from a distance is also not the best option, as the south end of the square is blocked by an interactive fountain. Besides partially blocking the view, the popular fountain (especially in hot summer days) diverts the attention of (potential) visitors (photo 3). Consequently, the location of the memorial does not facilitate engagement with the official memorial. The composition, designed by Péter Párkányi Raab,⁷ adopts figures easy to decode: an eagle symbolising Nazi Germany, and an angel as a representation of Hungary (photo 3). But the comprehension is further assisted by inscriptions, one even in four languages (Hungarian, English, German and Hebrew). Such didactic design in public art is rather out-dated: since the 1970s and 80s non-figurative compositions have been frequently used in public sculptures and monuments as well (Young, J.E.; 2000). Furthermore, recent trends in monument building support the idea of moving closer to people, as does, for instance, the Reagan statue on the north side of the square.

Assembled from small items, documents, stones, flowers and candles, the counter-memorial occupies a narrow section of pavement facing the official memorial. It is an ever-evolving composition assembled from personal relics, like family photos, hand-written family stories, eviction notices, personal belongings, stones (some indicating the date and place from when and where the given person/family was transported to a concentration camp) (photo 4). There

7 His other works were installed around the National Theatre, which was one of the major symbolic constructions during the first Fidesz government in 1998–2002 (Palonen, E.; 2013: p. 547).

are laminated sheets in various languages providing information to non-Hungarian speakers as well.

The spatial position of the counter-memorial is also essential. Even if somebody wishes to focus on the official memorial, the counter-memorial is impossible to miss (photo 5).

In opposition to the inaccessible memorial, the counter-memorial stretches across the pavement. It is accessible, touchable, open to the senses. When reading the documents, visitors necessarily bow or even kneel in front of the counter-memorial, which also facilitates physical interaction and emotional engagement (Stevens, Q., Ristic, M.; 2015) (photo 6).

In contrast to the neglected official memorial, the counter-memorial is kept alive by activists as well. They are present on the spot to share their reading of history and the memorial with the visitors. Daily routines, like watering and nurturing the plants or lighting candles, can also be considered as practices aiming to keep alive the Living Memorial. Such rituals contribute to the institutionalisation of the unofficial memorial site (Azaryahu, M.; 1996: p. 507).

When protesters created activist groups, the protest became institutionalised. One group, called Living Memorial – My History, organises public discussions about collective memory, history and democracy. Whereas the Freedom Stage looks after the counter-memorial, including informing tourists and visitors, but they also arrange cultural and commemorative events (Hegyi, D.; 2015: p. 87). Thus citizens, who at first had gathered to protest the memorial, have evolved into civic activists. Their scope of action now stretches way beyond Liberty Square, participating in numerous other civic initiatives (political and humanitarian as well) in Budapest. The counter-memorial thus provides a scene for protest both in the physical urban space, while amalgamating government critical civilians in the abstract space of the political arena (photo 7).

5. Concluding remarks

This article presented a case study of a memorial and an adjacent counter-memorial standing in the centre of the capitol of Hungary, Budapest. Drawing on geographical literature, I analysed the spatial attributes of the memorial site with special attention to the relation between the memorial and counter-memorial and their role in the production of space.

Conceived in 2014, the memorial can be translated as an attempt on behalf of the government to appropriate a space in a symbolically valuable square. Featuring a didactic aesthetic, it occupies an unfortunately located, small fraction of the pavement where it is blocked from potential visitors. Its location would be a major burden for ceremonies as well, but importantly it has never been a scene of any official celebration. Opposite the memorial, on a narrow section of the pavement, stretches the counter-memorial, which subverts the memorial in its aesthetic and in its narrative. Whereas the government sponsored composition is neglected by its sponsors, the counter-memorial is successful in engaging visitors and activists.

Importantly, the counter-memorial has evolved into a place of civic protest. It not only provides a place to meet, but importantly an arena, where social actors and groups meet “to debate and negotiate the right to decide what is commemorated and what version of the past will be made visible to the public.” (Dwyer, O.J., Alderman, D. H.; 2008: p. 173).

The official memorial is now kept on a respirator by the opposing counter-memorial. The counter-memorial, as a testament by victims, embodies what is missing from the official memorial: it is accessible, tangible, alive and ever-changing. Nelson and Olin wrote that, “The socially vital monument coalesces communal memories and aspirations and becomes a mechanism for the projection of personal values and desires.” (Nelson, R. S.; Olick, M.; 2003: p. 6). In the case of Liberty Square, the counter-memorial is the one that carries the features of a socially vital memorial. Nevertheless, I would like to call attention to the paradoxical nature of the relationship between the compositions on the memorial site: even though the original purpose of the activists was to prevent the construction of the memorial, its existence actually justifies the presence of the counter-memorial.

Bibliography:

- Alderman, D. H., Dwyer, O. J. (2004): ‘Putting memory in its place: The politics of commemoration in the American South’, in *Worldminds. Geographical Perspectives on 100 Problems*, ed. D. G. Janelle, et al., Dordrecht: Springer, 2004, pp. 55–60.
- Atkinson, D., Cosgrove, D. (1998): ‘Urban Rhetorics and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II. Monument in Rome 1870–1945’, *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 88, no. 1, pp. 28–49.
- Azaryahu, M. (1996): ‘The Spontaneous Formation of Memorial Space. The Case of Kikar Rabin, Tel Aviv’, *Area*, vol. 28, no. 4, pp. 501–513.
- Boros, L. (2019): ‘Társadalmi konfliktusok a köztéren – a budapesti Szabadság tér példája’, *Településföldrajzi Tanulmányok*, vol. 8, no. 1, pp. 91–109.
- Dwyer, O. J., Alderman, D. H. (2008): ‘Memorial landscapes: analytic questions and metaphors’, *GeoJournal*, vol. 73, no. 3, pp. 165–178.
- Fehér, M. (2014): *US Urges Dialogue on Hungary’s Controversial Nazi Occupation Monument*, 12.04.2014, <http://blogs.wsj.com/emerging-europe/2014/04/22/us-urges-dialogue-on-hungarys-controversial-nazi-occupation-monument/>, (accessed 10 August 2014).
- Foote, K., Tóth, A. and Árvay, A. (2000): ‘Hungary after 1989: Inscribing a new past on place’, *The Geographical review*, vol. 90, no. 3, pp. 301–334.
- Földes, A. (2014): ‘Disneyland épült a Szabadság téren / Disneyland was built in the Liberty Square’, *Index*, 20.08.2014, https://index.hu/belfold/2014/08/20/disneyland_epult_a_szabadsag_teren_vigye_ki_a_sajat_szobrat/, (accessed 23 August 2014).
- Gessen, M. (2015): ‘Ronald Reagan and Other Hungarian Heroes’, *The New Yorker*, 21.07.2015, <http://www.newyorker.com/news/news-desk/ronald-reagan-and-other-hungarian-heroes>, (accessed 14 August 2015).
- Hegyí, D. (2015): ‘Turning a non-place into a place: An interview by Dóra Hegyí with members of the Living Memorial’ in *War of memories. A guide to Hungarian memory politics*, ed. D. Hegyí, Zs. László, Zs. Leposa, Budapest: Transz.hu, 2015, pp. 79–104.
- Hobsbawm, E. (2015): ‘Introduction: Inventing traditions’, in *The Invention of Tradition*, ed. E. Hobsbawm, T. Ranger, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, pp. 1–14.
- Light, D., Nicolae, I. and Suditu, B. (2002): ‘Toponymy and the Communist City: Street name in Bucharest, 1948–1965’, *GeoJournal*, vol. 56, no. 2, 2002, pp. 135–144.
- Nelson, R.S., Olick, M. (2003): *Introduction*, in *Monuments and memory, made and unmade*, ed. R.S. Nelson and M. Olick, Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 1–10.
- Nolan, D. (2014): *German occupation memorial completed under cover of darkness*, 21.07.2014, <http://budapestbeacon.com/public-policy/german-occupation-memorial-completed-under-cover-of-darkness/> (accessed 10 August 2014).

Nora, P. (1989): 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, vol. 26, Spring 1989, pp. 7–24.

Palonen, E. (2018): 'Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary', *Journal of Contemporary European Studies*, DOI: 10.1080/14782804.2018.1498776.

Palonen, E. (2013): 'Millennial politics of architecture: myths and nationhood in Budapest', *Nationalities Papers*, Vol. 41, no. 4, 2013, pp. 536–551.

Palonen, E. (2012): 'Transition to Crisis in Hungary: Whistle-Blowing on the Naked Emperor', *Politics&Policy*, vol. 40, no. 5, 2008, pp. 930–957.

Palonen, E. (2008): 'The city-text in post-communist Budapest: street names, memorials, and the politics of commemoration', *GeoJournal*, vol. 73, no. 3, 2008, pp. 219–230.

Pethő, T. (2014): 'Catharsis warded off Controversy over monument of victims of Hungary's German occupation and House of Fates', 29.01.2014, http://www.budapesttelegraph.com/news/627/catharsis_warded_off_controversy_over_monument_of_victims_of_hungary's_german_occupation_and_house_of_fates (accessed 10 August 2014).

Stevens, Q., Franck, K. A., Fazakerley, R. (2012): 'Counter-monuments: the anti-monumental and the dialogic', *The Journal of Architecture*, vol. 17, no. 6, 2012, pp. 951–972.

Stevens, Q., Ristic, M. (2015): 'Memories Come to the Surface: Pavement Memorials in Urban Public Spaces', *Journal of Urban Design*, vol. 20, no. 2, 2015, pp. 273–290.

Young, J. E. (2000): *At memory's edge*, New Haven and London: Yale University Press, 2000.

Ungváry, K. (2014): 'Az eleven borzalom', 21.01.2014, http://hvg.hu/velemen/20140121_Az_eleven_borzalom (accessed 10 August 2014).

Ware, S-A. (2008): 'Anti-Memorials and the Art of Forgetting: Critical Reflections on a Memorial Design Practice', *Public History Review*, No. 1, 2008, pp. 61–76.

Other sources

The History and Stories of Budapest's Liberty Square, 12.06.2017, <https://free-budapest-tours.com/the-history-and-stories-of-budapests-liberty-square/>